

Кудрявська Яна

«НІМЕЦЬКЕ ПИТАННЯ» В ЧЕСЬКИХ СУДЕТАХ ПІСЛЯ ПРИХОДУ А.ГІТЛЕРА ДО ВЛАДИ

Kudryavska I. «German question» in Czech Sudetakh after ascension to of A.Gitlera power. An attempt to consider a way of the decision by Hitlerite Germany «sudetskogo питання» is made in this article. Hitler's arrival to the power in 1933 is analysed. Germans pulled out territorial requirements to Czechoslovakia, using the German population in cheskikh Sudetakh.

У статті зроблена спроба розглянути спосіб вирішення гітлерівською Німеччиною «судетського питання». Проаналізовано, як з приходом до влади Гітлера в 1933 році нацисти, не приховуючи свої реваншистські плани за поразку в Першій світовій війні, відразу ж висунули територіальні домагання до Чехословаччини, для чого почали активно використовувати німецьку меншину, яка проживала в чеських Судетах.

В історії Німеччини з приходом Гітлера до влади настав період фашистської диктатури — коричневої чуми не тільки для Німеччини, але й для всієї Європи.

Як зазначав у 1939 р. посол Великої Британії у Німеччині Н.Гендерсон: «Ми не можемо уявити собі, скільки вистраждала Німеччина внаслідок блокади під час війни і умов Версальського договору» [1]. Тому з приходом до влади у 1933 році Гітлер не приховував свої реваншистські настрої і відразу ж висунув територіальні претензії до Чехословаччини. Особливу увагу до країни-сусідки, яка досягла значних успіхів у своєму економічному розвитку, Гітлер виявляв ще в 1925 році на сторінках «Майн Кампф», розмірковуючи про нежиттєздатність Чехословаччини, а в 1932 р. він спрогнозував, що чесько-моравський басейн буде колонізований німецькими селянами, а чехів переселять до Сибіру. В 1934 р. фюрер відверто заявив, що має намір включити до складу майбутньої Німеччини Австрію й Чехословаччину.

Слід наголосити, що Чехословаччина з Німеччиною мала давні проблеми, які були покладені в основу незалежної чеської державності 1918 року. Після розпаду величезних імперій, як свідчить історія, завжди виникає проблема імперського народу. Не занурюючись у сиву старовину, можна пригадати, як після краху

Австро-Угорщини виникла проблема судетських німців, що стали громадянами Чехословаччини. Німці в Австро-Угорщині були в привілейованому становищі і не відчували жодних утисків, їхня рідна мова була офіційною мовою імперії, династія Габсбургів була для них етнічно своєю. А в Чехословаччині, що була слов'янською державою, німецький народ утратив свій попередній статус, перетворившись на національну меншину [2].

Хоча з того часу, коли Гітлер мистецьки розіграв карту «німецького питання» в чеських Судетах, минуло майже століття, спосіб подібного «розв'язання» питань, які стосуються нібито утисків і ганебних пригнічувань національних меншин, лишається актуальним і нині. А враховуючи дефіцит наукових досліджень з цієї проблематики, актуальною постає проблема дослідження гіркового досвіду розгортання і розв'язання гітлерівською Німеччиною «судетського питання» задля запобігання подібних повторень вужорстоких умовах сучасного світу [3].

Це питання знайшло своє відображення в працях як зарубіжних, радянських, так і вітчизняних вчених. Вони висвітлювали документально обґрунтовану історію подій 1933–1938 років, викривали ганебну роль урядів західних держав і перш за все Англії та Франції, які використали Чехословаччину як розмінну монету у великій імперіалістичній грі і під приводом збереження миру в Європі видали її на милість фашистському агресору.

Питання «судетських німців» досить змістовно висвітлено в працях німецьких авторів. Так, у праці Герхарда Фукса «Проти Гітлера та Генлейна. Солідарна боротьба чехословацьких та німецьких антифашистів з 1933 по 1938 рр.» [4] автор розкриває методи і форми боротьби чехословацьких та німецьких антифашистів проти гітлерівської Німеччини, а також констатує зростаюче загострення чехословацько-німецьких відносин, причому пояснює його не стільки агресивністю гітлерівського фашизму, скільки демократичністю Чехословацької республіки і активністю її зовнішньої політики.

Важливою для нашого дослідження є робота Й. Феста «Тріумф і падіння в бездну» [5], якій автор досліджує дії фюрера і його політику стосовно перегляду Версальського миру. Книга присвячена дванадцятирічному правлінню Гітлера, який став для Німеччини найбільшою трагедією за всю її історію.

Заслуговує на увагу прагнення висвітлити зовнішню політику фашистської Німеччини у книзі В. Фоміна «Агресія фашистської

Німеччини в Європі 1933–1939 рр.» [6]. У роботі С. Прасолова «Чехословаччина в період загрози фашизму і гітлерівської агресії (1933–1937)» [7] спостерігається певна тенденція виправдати політику Бенеша. Автор намагається пом'якшити провину Бенеша у Мюнхенській трагедії. Всупереч історичним фактам він твердить, що Бенеш виключав можливість угоди з фашистською Німеччиною. В оцінці Бенеша автор спирається, головним чином, на його публічні висловлювання, які, на нашу думку, не завжди відбивали його справжні думки і наміри.

У книзі В. Ушакова «Зовнішня політика гітлерівської Німеччини» [8] на широкому фоні найважливіших міжнародних подій досить докладно висвітлюється зовнішньополітична діяльність Гітлера. Спираючись на архівні матеріали, автор прослідковує численні звивини чехословацької зовнішньої політики і приходить до висновку про неспроможність буржуазної республіки витримати важкий іспит у вересні 1938 року.

Проте далеко не всі проблеми судетських німців повністю розглянуті у історіографії з тематики нашого дослідження. Так, узагальнюючих праць, які б відтворювали повну динамічну картину чехословацької зовнішньої політики, визначали її мету, зміст, напрями і характерні риси, до цього часу не створено. Недостатньо досліджені відносини ЧСР з Німеччиною. Тому деякі маловисвітлені питання авторка спробує порушити в цій статті.

Відразу варто згадати, що Гітлер досяг вершин влади й не мав наміру ділитися нею з будь-ким, навіть з тими, хто започаткував нацистський рух. Прийшовши до влади, він приступив до відродження збройних сил Німеччини. Одним з чергових завдань його зовнішньої політики, як вже було згадано, було приєднання Австрії і Чехословаччини.

Німецькі фашисти свідомо поширювали всілякі наклепи про сусідню країну, намагаючись цим «обґрунтувати» своє прагнення до захоплення Чехословаччини. Вони стверджували, що чехословацький народ не має права на самостійне існування, що утворення в 1918 році Чехословацької республіки було «історичною помилкою», виправити яку повинна фашистська Німеччина. Тому, висунувши вимогу про приєднання Судетської області до Німеччини, німецькі фашисти замовчували те, що ця область ніколи їм не належала [2, с. 178].

На той час у Чехословаччині проживало близько 3,5 млн громадян німецької національності. Вони жили головним чином вздовж

північних кордонів західної частини Чехословаччини, що межує з Німеччиною, в так званій Судетській області. Слід зазначити, що Судетська область не є точно визначеним поняттям або скільки-небудь замкненою територією ані в географічному, ані навіть в історичному розумінні. І хоча чехословацькі німці мали свою культуру, яка докорінно відрізнялася від культури прусських німців, в адміністративному відношенні Судетська область ніколи не була самостійною одиницею. За переписом 1930 р. у Чехословаччині проживало 3231 тис. німців, з них 3070 тис. — у прикордонній Судетській області. Значна частина німецького населення підпадала під вплив фашистської ідеології і являла собою основний резерв для створюваної Гітлером «п'ятої колони» [9].

Працька влада обіцяла чеським німцям представництво в Національних зборах, рівні права щодо освіти, місцевого самоврядування тощо. Але напруженість всеодно не спадала, бо штучно підігрівалася з-за кордону.

На наш погляд Чехословаччина була не стільки результатом реалізації права націй на самовизначення, скільки здебільшого, вираженням стратегічних інтересів Франції і її політики союзів.

Агентурою німецьких фашистів у Чехословаччині була судетсько-німецька партія, організована восени 1933 року.

До цього в Судетській області існувала нечисленна німецька націонал-соціалістична партія, яка відкрито виступала як філіал німецької фашистської партії. За свою антидержавну діяльність ця партія була восени 1933 року заборонена, багато її лідерів було заарештовано, решта втекла до Німеччини. Тому було створено «Німецький патріотичний фронт» під керівництвом Конрада Генлейна, офіційною вимогою якого стала автономія Судет у складі федеративної Чехословаччини, а неофіційною (тобто справжньою) — приєднання Судетської області до Третього Рейху.

За перший рік існування цієї політичної сили було проведено перший масовий мітинг фронту, який зібрав 20 тисяч люду. Сама робота «патріотів» не була полишена на самоплив. З Берліна йшло щедре фінансування, надходила партійна література, приїздили кваліфіковані кадри агітаторів, і не тільки. За рік-другий з'явилися вмілі організатори масових заворушень та індивідуального терору проти політичних опонентів [8, с. 114].

Отож «з невідомих причин» різко зменшилася кількість охочих голосувати за соціал-демократів чи християнських консерваторів; натомість «співвітчизники» дружно голосували за генлейнівців,

а найзаповзятіші — марширували у лавах воєнізованих партійних загонів. Так, міжвоєнна Чехословаччина була справді демократичною державою і дозволяла опозиції занадто багато.

Тим часом фронт перетворився на Судетсько-німецьку партію, яка постійно вела мову про гноблення чехословацьким урядом «співвітчизників». Прага постійно йшла назустріч вимогам генлейнівців: було забезпечене широке представництво етнічних німців у Національних зборах, розширені права місцевого самоврядування, розвивалася освіта рідною мовою (певна кількість чеських громадян німецького походження демонстративно не розмовляла чеською мовою, і це їм нічим не загрозувало). Але «борці» не вгамовувалися — ані в Судетах, ані в Берліні [10].

Після розпуску партія була відновлена під новою вивіскою «судетсько-німецької». Спочатку ця партія була лояльна щодо уряду, проте до її керівництва поступово почали входити нацисти. Поступово ця партія перетворилася на гітлерівську «п'яту колону», до якої згодом увійшли представники як інших партій, так і багато виборців німецьких соціал-демократів. Рух судетських німців, очолюваний Генлейном, висунув гасло: «Heim ins Reich» («Дім усередині імперії»). «Нова» партія відрізнялася від старої тільки тим, що стала маскувати своє обличчя і свої цілі [11].

Це маскування потрібне було Генлейнові, щоб не відстрашити судетських німців, які в своїй більшості вороже ставилися до гітлерівської диктатури. Хто приглядався до справ цієї партії, до її політики, демагогії, до засобів і методів боротьби, тому завжди було ясно, що партія Генлейна — агентура німецького фашизму. Партія користувалася постійною, зростаючою з року в рік фінансовою підтримкою Берліна.

У міру посилення свого впливу в Судетській області і зростання агресії німецького фашизму генлейнівці стали виступати одвертіше, проповідуючи гітлерівську ідеологію — расизм, антисемітизм, тотальність раси і держави. До нахабної, розгнужданої демагогії вони приєднали економічний терор. Насильством і погрозами німецьке населення втягувалося в гітлерівські організації. Судетсько-німецька партія та її німецькі хазяїни цим не обмежилися. Вони стали вдаватися до прямого терору. Їх «бойові дружини» нападали на робітничі збори, провокували сутички, били робітників-антифашистів.

Використовуючи найнахабнішу демагогію, фашистській партії Генлейна вдалося в роки економічної кризи завоювати деякі верстви німецького населення [12].

Терором генлейнівці добилися того, що дві німецькі буржуазні партії — аграрна і християнсько-соціальна, які входили до урядової коаліції, вийшли з уряду, заявили про свій розпуск і про злиття з генлейнівською партією. Частина лідерів цих партій богузливо перебігла до фашистів.

Безперечно, що цей «саморозпуск» німецьких буржуазних партій стався під впливом політики заохочення агресора, яку провадили Англія і Франція [13].

Генлейн менше за все думав про поліпшення становища німецького населення Судетської області. Ще в 1936 році чехословацькі демократичні партії, і насамперед комуністична партія, розгорнули кампанію за розв'язання спірних національних питань. 18 лютого 1937 року була укладена національна угода між урядом і німецькими партіями, які входили до урядової коаліції. Уряд зобов'язався подати широку економічну допомогу районам Судетської області, які найбільш постраждали від економічної кризи, і встановити принцип пропорційної участі німців у державному апараті з тим, щоб питома вага державних службовців німецької національності відповідала питомій вазі німецького населення в країні (22%). Проти цієї угоди Генлейн всіляко боровся, оголосивши лідерів німецьких демократичних партій, які підписали цю угоду, зрадниками німецької нації.

Шовіністичні лозунги, які висував Генлейн, не мали нічого спільного з захистом національних інтересів німецького населення Чехословаччини. Генлейн під диктовку Берліна перетворив національне питання в знаряддя агресії німецького фашизму [14].

Становище національних меншостей в Чехословаччині, зокрема німецького населення, було незрівнянно краще, ніж становище національних меншостей в усіх країнах, що оточують Чехословаччину. Його жодною мірою не можна порівняти зі становищем німецького населення в Польщі, Угорщині та Італії, з якими фашистська Німеччина живе в тісній дружбі.

Лицедірність лементу Гітлера і Генлейна про насильну «чехізацію» судетських німців, їх «пригноблення» в галузі освіти і культури стане очевидною, якщо подивитися, яке становище німецької національної меншості в Чехословаччині, порівняно з іншими капіталістичними країнами.

За даними німецького антифашистського журналу «Ді Цайт ім Більд», в Чехословаччині є 5 293 німецьких початкових шкіл. А в італійському Тіролі, де живе 250 тис. німців, нема жодної

німецької школи. В Чехословаччині є більше 2 тис. німецьких культурно-освітніх товариств, а в Італії — ні одного. В Чехословаччині діє 17 постійних німецьких театрів, а в Італії — жодного. В Італії література німецькою мовою не видається зовсім, а в Чехословаччині виходить у середньому 1 819 книг на рік. У самій Німеччині в міських бібліотеках на кожні 10 чоловік населення припадає 2 книги, а в Чехословаччині в міських бібліотеках на ту саму кількість громадян німецької національності припадає 6 німецьких книг.

В Австрії в той час проживало більше як 50 тис. чехів і словаків (більше всього у Відні). Після захоплення Австрії німецькі фашисти закрили там усі чеські і словацькі громадські, культурні і спортивні організації. В Чехословаччині ж вільно працюють не тільки численні німецькі громадські, культурні та інші організації, але легально існувала навіть німецька фашистська партія, яка під опікою урядової аграрної партії роками займалася підривною і шпигунською діяльністю під керівництвом і в інтересах Берліна.

У фашистській Італії, як і в Польщі, німецьке населення зазнає важкого національного гніту, а проте Гітлер недавно заявив, що тірольська проблема для нього не існує [5, с. 330].

Таким чином, генлейнівська пропаганда демагогічно використовувала тяжке становище і невдоволення німецьких трудящих для посилення шовіністичних, античеських настроїв і стверджувала, що покращити становище може лише автономія прикордонних областей. Програма автономії мала на меті далекоглядні цілі. Вона являла собою першу ступінь у підготовці до поступового захоплення Чехословаччини фашистською Німеччиною. Саме тому нацистська Німеччина відродила генлейнівську партію, фінансувала її, надавала різну допомогу для того, щоб своєю діяльністю підірвати єдність і цілісність Чехословаччини.

Уряд Чехословаччини вимушений був шукати спосіб, що забезпечив би оборону держави проти раптового нападу. За рекомендацією Франції було вирішено розпочати будівництво могутнього прикордонного укріплення. У той час протяжність кордонів із Німеччиною становила 1545 км, і було вирішено, що вона буде укріплена по всьому периметру. Оскільки Польща та Угорщина теж висували територіальні домагання до Чехословаччини, то ЧСР мала укріпити кордон із Угорщиною протяжністю 832 км і з Польщею загальною протяжністю 984 км.

З військово-стратегічного погляду найбільша небезпека загрожувала Чехословаччині біля північно-східного кордону. Тому з кінця 1935 року була побудована суцільна смуга укріплень. Вона складалася з важких зрубів для піхоти і легких об'єктів, розміщених поблизу кордону. Для посилення вогняної потужності будувалися і артилерійські фортеці для оборони стратегічно важливих об'єктів уздовж кордону. Фортеці були сукупністю ряду потужних об'єктів, сполучених один із одним системою підземних тунелів. Планувалося побудувати 15 фортець, проте більшу частину з них до вересня 1938 року не вдалося закінчити. Отже, як ми бачимо, всі свої зусилля Чехословаччина спрямувала для підготовки проти гітлерівської агресії.

Гітлер вважав за необхідне проінформувати в спеціальних повідомленнях як Муссоліні так і британського міністра іноземних справ, «що погрозами і силою» від нього нічого не досягнеш, «і що це призведе до протилежного результату і зробить його жорстким і непоступливим» [12, с. 34].

Фюрер зізнався, що уже на початку 1937 р. він прийняв рішення говорити з Австрією і Чехословаччиною з позиції сили. Не зустрічаючи перешкод, Гітлер у відносинах з Чехословаччиною відкинув засоби дипломатії і розгорнув підготовку до насильницьких дій.

Німецький генеральний штаб почав розробляти плани воєнної агресії проти Чехословаччини. У 1937 р. були розроблені плани загарбання ЧСР під назвою «Ауфмарш рот» і «Ауфмарш грюн». Ці агресивні плани і визначили завдання підривної діяльності, що повинна була провадитися в сіх сферах економічного і суспільно-політичного життя Чехословацької республіки [15].

На початку травня 1938 року Гітлер з великою кількістю міністрів, генералів і партійних функціонерів відбув з офіційним візитом в Італію. І там в ході деяких політичних переговорів фюрер відчув готовність Італії надати Німеччині свободу дій стосовно Чехословаччини. Разом з тим, і західні держави закликали Прагу піти назустріч судетським німцям. Ці країни проінформували Гітлера, що чехословацьке питання можна вирішити. Великобританія і Франція повністю підтримали цей крок, хоча, в свою чергу, були зобов'язані надати допомогу Чехословаччині, їх підтримав і Радянський Союз [16].

28 травня 1938 року Гітлер з'явився в Берліні на зібранні з військовим і зовнішньополітичним керівництвом рейху. Розгорнувши

перед собою географічну карту, він виклав свої плани знищення Чехословаччини: «Моїм непохитним рішенням є розбити Чехословаччину в найближчому майбутньому шляхом проведення військової кампанії». Уточнюючи дату, він назначив початок операції на 1 жовтня 1938 року.

Тепер Гітлер пустив у хід всі засоби нагнітання напруженості. Наприкінці червня 1938 року поблизу Чехословацької республіки були проведені маневри, прискорювалися і роботи зі спорудження Західного валу. Політика «умиротворення» наближалася тепер до своєї кульмінації.

В останні дні перед захопленням Чехословаччини Гітлер увесь час вагався, чи взяти курс на половинчастий успіх, чи все таки з небезпеками, але повний тріумф. Останній варіант більшою мірою відповідав його радикальному темпераменту, йому більше хотілось завоювати Прагу, ніж отримати як подарунок Карлсбад і Егер.

Британський кабінет, який зібрався для обговорення владнання назріваючої катастрофи, завірив французький уряд у підтримці Англії в разі військового зіткнення з Німеччиною. Прага дістала тепер свободу дій, щоб дати опір зазіханням Гітлера. В Англії і Франції почалися воєнні приготування [13, с. 331].

Гітлер ще раз зустрівся з послом Горацієм Вільсоном. Якщо його вимоги будуть відхилені, пригрозив фюрер, Чехословаччина буде розгромлена. Коли Вільсон заперечив, що Англія застосує військові дії, якщо Франція буде вимушена піти на допомогу Чехословаччині, Гітлер заявив, що він може тільки взяти це до відома. «Якщо Франція і Англія хочуть завдати удар — нехай завдають. Мені байдуже. Я готовий до всіх варіантів розвитку подій. Сьогодні вівторок, наступного понеділка між нами буде війна».

Однак друга половина дня 27 вересня 1938 року знову приглушила його ейфорію. Щоб перевірити, з яким задоволенням населення готове до війни і підтримати всезагальний підйом, Гітлер наказав 2-й мотопіхотній дивізії, яка прямувала із Штеттина до чехословацького кордону, пройти через столицю рейху по Вільгельмштрассе і перед Імперською канцелярією. Мабуть, він сподівався, що цей військовий спектакль, про який було повідомлено заздалегідь, приверне на вулиці людей і пробудить у них ту войовничу лихоманку, внаслідок якої після певного звернення з балкону Імперської канцелярії з усіх боків зазвучить заклик пустити в дію силу. Насправді ж картина, описана в щоденнику одного іноземця, була такою: «Я вийшов на Вільгельмштрассе — Унтер-ден-

Лінден, очікуючи, що побачу там величезні натовпи народу і сцени на подобі тих, які описували на початку війни 1914 року — з криками радості, квітами і дівчатами, які цілували солдат... Але сьогодні люди швидко зникали в метро, а ті, хто залишився стояти, зберігали повну тишу...

Потім я пройшов по Вільгельмштрассе до Імперської канцелярії, де на балконі стояв Гітлер, приймаючи святковий марш військ. Там стояло чоловік двісті. Гітлер нахмурився і невдовзі пішов, не бажаючи приймати святковий марш» [17].

Ця подія свідчила про те, що все було не на користь Гітлера. Народ стомився постійно боятися і боротися. Це була найбільш вражаюча демонстрація проти війни.

Невдача цього епізоду була підкріплена масою поганих звісток. Военні приготування Англії, Франції і ЧСР зайшли, далі ніж очікувалось, і значно перевищували німецькі можливості. Лише Прага мобілізувала мільйон чоловік і могла разом з Францією виставити армію майже в три рази більшу німецької. В Лондоні почали копати укриття від повітряних нальотів, звільняти лікарні, населення Парижа стало масово залишати місто. Війна здавалася неминучою. Протягом дня Югославія, Румунія, Швеція і США висловили свої застереження і оголосили про підтримку Чехословаччини.

Оскільки через декілька годин установлений самим Гітлером термін стікав, настрої на користь жорсткого протистояння став в Імперській канцелярії слабшати. Пізно ввечері 27 вересня 1937 року Гітлер продиктував листа Чемберлену, в якому переходив на примирюючий тон, пропонував гарантії існування Чехословаччини, завершив лист закликком до здорового глузду [8, с. 157].

Отже, можна зробити висновок, що з приходом до влади Гітлера в 1933 році світове співтовариство створило пряму загрозу для Чехословаччини. «Німецьке питання» в чеських Судетах набуло особливої гостроти. Так, «судетські німці» були більш чи менш вибухонебезпечною етнічною матерією, але доки офіційний Берлін не почав підбурювати населення Судет проти Чехословаччини, ситуація в цьому регіоні непогано контролювалася Прагою. Якби не втручання нацистської Німеччини, судетські німці протягом певного історичного часу встановили б якийсь етнокультурний баланс у межах чехословацької держави з її слов'янським населенням. Однак метою нацистів у Берліні було зробити з чехословацьких німців потужну політичну зброю, спрямовану проти сусідньої країни [13, с. 365].

Аналогічним чином нацисти прагнули до використання німецьких меншин у Польщі, Югославії, державах Балтії тощо. Німці, які погодилися на роль політичного «гарматного м'яса» Гітлера, сплатили за це після поразки Німеччини в Другій світовій війні страшну ціну [18].

Мюнхенська угода та Друга світова війна додали нові аргументи та спричинили до логічного та остаточного завершення ідеології споконвічного чесько-німецького протистояння, тобто до ліквідації одного з протагоністів, що й стане предметом наших подальших наукових досліджень.

---

1. Гусев В. До і після Мюнхена: 15 березня 1939 р. перестала існувати Чехословаччина // Історичний журнал. — 2009. — №2. — С. 120–126.

2. Дашичев В.И. Стратегия Гитлера. Путь к катастрофе. 1933–1945. — М.: Наука. — С. 98.

3. Зигмунд А. М. Адольф Гитлер. Путь к власти. — Харьков, 2007. — С. 121.

4. Fuchs Gerhard. Gegen Hitler und Henlein. Der solidarische Kampf tschechischer und deutscher Antifaschisten von 1933 bis 1938. Berf, Rutten, Loening, — 1961, — 336 s. / Schriftenreihe der Kommission der Historiker der DDR und der CSSR, Bd.4./

5. Фест И. Триумф и падение в бездну. — М., 2007. — 636 с.

6. Фомин В.Т. Агрессия фашистской Германии в Европе 1933–1939 гг. — М., 1936.

7. Прасолов С.И. Чехословакия в период угрозы фашизма и гитлеровской агрессии (1933–1937). «Ученые записки Института славяноведения». — М., 1953. — Т. 7.

8. Ушаков В.Б. Внешняя гитлеровской Германии политика. Изд-во ИМО. — 1961, — 271 с.

9. Козо Ф. Чехословаччина. — Київ, 1938. — С. 39.

10. Кізченко А.Ф. Напередодні трагедії. З історії зовнішньої політики Чехословаччини, травень 1935 р. — березень 1938 р. — К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1971. — С. 76.

11. Прасолов С.И. Чехословакия в период угрозы фашизма и гитлеровской агрессии (1933–1937). Ученые записки Института славяноведения. — М., 1953. — С. 87.

12. Козо Ф. Чехословаччина. — С. 32.

13. Фест И. Адольф Гитлер. Путь наверх. — Пермь, 1993. — Т. 2. — С. 329.

14. Кізченко А.Ф. Напередодні трагедії. З історії зовнішньої політики Чехословаччини, травень 1935 р. — березень 1938 р. — С. 132.
15. Кізченко А.Ф. Напередодні трагедії. З історії зовнішньої політики Чехословаччини, травень 1935 р. — березень 1938 р. — С. 134.
16. Прасолов С.И. Чехословакия в европейской политике 1935–1938 гг. / — М.: Наука, 1989. — С. 129.
17. Прасолов С.И. Чехословакия в период угрозы фашизма и гитлеровской агрессии (1933–1937). Ученые записки Института славяноведения. — М., 1953. — Т. 7.
18. Серапионова Е.П. Чешские земли, чехи и немецкий вопрос (1918–1945 годы) // Славяноведение — 2000. — №5. — С. 43–52.